

પૂર્વભૂમિકા
અયોધ્યાથી વિદાય

બસ, ઘાસનાં થોડાં તાણખલાં! સીતા ધરતીના પેટાળમાં સમાઈ ગઈ પછી એટલા જ અવશેષો બચ્યા હતા. એ પછી ધરતી પર એમનાં ડગ કદી મંડાયાં નહીં. અયોધ્યાવાસીઓએ જોયું કે રામ ક્યાંય સુધી ઘાસ પર હાથ પસવારતા રહ્યા, અવિચલ. આંખમાં આંસુનું એક ટીપું પણ નહીં. લોકોનું મન હતું કે રાજાને ભેટીને સાંત્વના આપે. એમના હૃદયને ઠેસ પહોંચાડવા બદલ એમનાં ચરણોમાં પડીને ક્ષમા માગે, પણ એમને એ પણ ખ્યાલ હતો કે રામ તો પોતાની પ્રજાને પોતાનાં સંતાન સમાન ગણતા હતા. પ્રજાને એ ન તો દોષી માનતા હતા કે ન તો એમના માટે કોઈ દ્વેષભાવ રાખતા હતા. એ તો રઘુકુળનરેશ હતા : અયોધ્યાના રાજા, સીતાના રામ. ‘ચાલો, ઘેર જવાનો સમય થઈ ગયો છે!’ લવ અને કુશના ખભે હાથ મૂકીને રામ બોલ્યા, ‘ઘેર?’ આ વન જ એમનું ઘર નહોતું? બંને કુમાર અત્યાર સુધી આ વનમાં જ તો રહ્યા હતા, પણ એ અજાણ્યા પુરુષ સાથે એમણે દલીલ ન કરી. એ તો એક રાજા હતો. ઉપરાંત, જેને અત્યાર સુધી તેઓ પોતાનો શત્રુ માનતા હતા એ તો એમનો પિતા હતો. અને માએ છેલ્લે-છેલ્લે બંને કુમારોને સ્પષ્ટ સૂચના આપી હતી : તમારા પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરજો. એનું ઉલ્લંઘન કરવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. રઘુવંશની એ પરંપરા નહોતી. રાજા અને એમના બે કુમારોને લઈને હાથી નગરના દ્વારમાં પ્રવેશ્યો. એ સમયે હનુમાનજીએ જોયું કે યમરાજ ઝાડની પાછળ સંતાઈને રામની સામે જોઈ રહ્યા હતા. હનુમાનજીએ પોતાનું પૂંછડું પછાડ્યું : રાજા અને એમના પરિવારની સમીપ ન આવવાની એ ચેતવણી હતી. ડરી ગયેલા યમરાજ અયોધ્યાથી દૂર જ રહ્યા, પણ લક્ષ્મણ યમથી દૂર ન રહ્યા : થોડા જ દિવસો પછી એ અકથ્ય કારણસર નગર છોડીને વનમાં ચાલ્યા ગયા અને પોતાનું મસ્તક વાઢીને પ્રાણ ત્યજી દીધા. હનુમાન આ સમજી ન શક્યા. એમનું સમસ્ત વિશ્વ જાણે ધ્વસ્ત થઈ ગયું હતું. પહેલાં સીતા અને પછી લક્ષ્મણ. હવે કોનો વારો હતો? રામનો? એ તો કોઈ કાળે ન થવા દેવાય. હું થવા દઉં જ નહીં ને! એ તો અયોધ્યાના દરવાજા પાસે જ બેસી ગયા. ન કોઈ પ્રવેશી શકે કે ન કોઈ બહાર જઈ શકે. થોડા દિવસો પછી રામની વીંટી પડી ગઈ. આંગળીમાંથી સરકીને મહેલની ફર્શની તિરાડમાં ફસાઈ ગઈ. ‘હનુમાન, મને એ લાવી આપશો?’ રામે વિનંતી કરી. સ્વામીની સેવામાં સદા તત્પર રહેનારા હનુમાન તો મધમાખી જેવડું સૂક્ષ્મ રૂપ ધરીને ફર્શમાં ઘૂસી ગયા. અંદર ઘૂસીને એ તો આત્મા જ બની ગયા! એ તિરાડ કોઈ સામાન્ય તિરાડ નહોતી. એ તો એક વિશાળ ગુફા હતી અને પૃથ્વીના પેટાળમાં જતી હતી. એમાં

આગળ ને આગળ જતા હનુમાન છેક નાગલોકમાં પહોંચી ગયા. જેવા એ અંદર પ્રવેશ્યા કે તરત બે નાગ એમના પગે વીંટળાઈ ગયા. એમણે નાગને દૂર કર્યા તો એ વળી બીજા બે વધારે નાગને લઈને પાછા આવ્યા. હનુમાને એમને પણ હટાવ્યા, પણ થોડી વારમાં તો એમને હજારો નાગ વીંટળાઈ વળ્યા અને એમનો રસ્તો રોકી લીધો. હનુમાને પ્રતિકાર કરવાનું બંધ કર્યું. નાગ એમને પોતાના રાજા વાસુકિ સમક્ષ લઈ ગયા. એની સાત ફણા હતી અને મસ્તક પર મણિ શોભી રહ્યો હતો. ‘નાગલોકમાં કેમ આવવું પડ્યું?’ વાસુકિએ ફૂંફાડો માર્યો. ‘એક વીંટી શોધતો શોધતો આવ્યો છું.’ ‘ઓ હો! એમ વાત છે! મને એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો તો વીંટી ક્યાં મળશે એ કહું.’ ‘પૂછો.’ હનુમાન બોલ્યા. ‘પૃથ્વી પરનાં તમામ વૃક્ષોનાં મૂળિયાં એક જ નામ જપે છે, સીતા. એ વળી કોણ છે? તમે જાણો છો?’ ‘હું જેમની વીંટી શોધતો-શોધતો અહીં આવ્યો છું એમની પ્રિયા.’ ‘તો અમને સીતાની અને એમના પ્રિયતમની વાત કહો તો હું તમને વીંટીની ઁંધાણી આપીશ.’ ‘સીતામાતા અને એમના રામની કથા કહેવાથી વધારે આનંદની વાત મારે માટે કોઈ હોઈ જ ન શકે. હું તમને જે કહી સાંભળાવીશ એમાંનું ઘણું બધું મેં સ્વયં જોયેલું અને અનુભવેલું છે. કેટલોક ભાગ મેં અન્યો પાસેથી સાંભળેલો છે. આ કથા સંપૂર્ણ સત્ય છે. અન્યથા બધું તો કોણ જાણી શક્યું છે? વરુણદેવને સહસ્ર નેત્રો છે, ઇંદ્રને સો નેત્રો છે જ્યારે મારે તો બે જ છે.’ નાગલોકના સર્વે નાગ હનુમાનની આજુબાજુ ભેગા થઈ ગયા. એ બધા એમની કથા સાંભળવા ઉત્સુક હતા.

નાગલોકમાં નથી ચંદ્ર કે સૂરજ અને નથી અગ્નિ. જે પ્રકાશ આવે છે તે વાસુકિની સાત ફેણ પરના સાત મણિમાંથી આવે છે, પણ એટલો પ્રકાશ પૂરતો હતો.

- સીતા વનસ્પતિ સાથે અને ખાસ કરીને ઘાસ સાથે જોડાયેલી છે.
- કુશનું ઘાસ લાંબું અને તીક્ષ્ણ હોય છે. વૈદિક વિધિઓનો એ અગત્યનો ભાગ છે. યજ્ઞ કરતી વખતે એના આસન ઉપર બેસવામાં આવે છે. એ જ ઘાસમાંથી બનેલ દોરી આંગળી ઉપર બાંધવામાં આવે છે. હવનનો અગ્નિ પણ એ જ ઘાસની બનેલી મશાલથી પ્રગટાવવામાં આવે છે. યજ્ઞની વેદીની આસપાસ સજાઈ કરવા માટે એ જ ઘાસની સાવરણીનો ઉપયોગ થાય છે. પુરાણોના કહેવા પ્રમાણે એનો સંબંધ બ્રહ્માના, વિષ્ણુના અને સીતાના વાળ સાથે છે.
- રામ રઘુકુળના વંશજ છે. એથી એ રાઘવ અથવા તો રઘુઓના રાજા એટલે કે રાઘવેન્દ્ર કહેવાય છે. રામના પ્રપ્રિયતામહ રઘુ સૂર્યવંશી હતા. એ નીતિમત્તા માટે પ્રખ્યાત એવા ઇક્ષ્વાકુ કુળના હતા.
- યમ કોઈ ભાવનાનાં બંધનોમાં નથી બંધાતા. પૃથ્વી પર જીવની આવરદા પૂરી થાય ત્યારે એના પ્રાણ હરતી વખતે એમની દૃષ્ટિમાં રાજા અને રંક એક સમાન છે. લોકો માને છે કે એમને હનુમાન સિવાય કોઈનો ભય લાગતો નથી.

- હુનુમાન વાનર છે અને વાનર એ માનવમનની ચંચળતાનું પ્રતીક છે. હુનુમાન સંકટમોચન ગણાય છે. સ્વયં મૃત્યુ એમનાથી ડરે છે. એટલે હિંદુ પરંપરામાં એ રક્ષક દેવ મનાય છે.
- એક રીતે જોઈએ તો હિંદુઓએ જગતને ત્રણ સ્તરમાં કલ્પ્યું છે : આકાશ અથવા સ્વર્ગલોક, જ્યાં દેવો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓનો વાસ છે; પાતાળલોક કે જ્યાં નાગલોકો અને અસુરોનો વાસ છે અને પૃથ્વી, એટલે કે ભૂલોક, જ્યાં મનુષ્યો, યક્ષો અને રાક્ષસો વસે છે.
- નાગલોકો ફેણધારી જીવો છે, જે ઈચ્છે ત્યારે મનુષ્યનું રૂપ લઈ શકે છે. એમની ફેણ ઉપર મણિ હોય છે, જેનામાં જાદુઈ શક્તિ હોય છે. એ મણિ ઈચ્છા પૂરી કરી શકે છે, મૃત મનુષ્યને પુનર્જીવિત કરી શકે છે, માંદા માણસને સાજો કરી શકે છે અને સમૃદ્ધિ પણ આપી શકે છે.
- પરંપરાગત રીતે રામાયણની કથા ધાર્મિક વિધિ સાથે જોડાયેલી છે, જેમ કે ભવભૂતિએ આઠમી શતાબ્દીમાં લખેલ નાટક ‘મહાવીર-ચરિત્ર’ શિવરાત્રિ ઉપર ભજવાય છે.
- હુનુમાન રામની કથા કહે એ કલ્પના લોકપ્રિય છે. એ હુનુમાન નાટક તરીકે પણ ઓળખાય છે.
- હુનુમાન બ્રહ્મચારી છે અને કેટલાક ભક્તો એમને સ્વયં શિવ, શિવનું સ્વરૂપ અથવા તો શિવના પુત્ર માને છે. નાગ ફળદ્રુપતા સાથે સંકળાયેલા છે અને એથી જ દેવી સાથે એમનો ગાઢ સંબંધ છે.
- પાશ્ચાત્ય વિવેચકો રામાયણને ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક માપદંડો વડે મૂલવે છે : એને કોણે લખ્યું હતું? ક્યારે રચ્યું હતું? ક્યાં લખ્યું હતું? જ્યારે ભારતીય પરંપરામાં રામાયણ સ્થળ-કાળના સીમાડાથી પર છે. અભ્યાસુઓ માટે રામાયણ સ્થળ અને કાળનાં માળખામાં પુરાયેલા છે, જ્યારે ભક્તો માટે તો રામ શ્રદ્ધાનો વિષય છે અને શાશ્વત છે. જોકે રાજકારણીઓ એમનામાં પણ પોતાનો મતલબ જુએ છે.

જન્મ

એ ધરતીની કૂખે જન્મી અને ઋષિઓની વચ્ચે ઊછરી

ખેતરના ચાસમાંથી જડી આવેલી બાળકી

વાવણીની ઋતુની શરૂઆત હતી. ખેતરોની ફરતે વાડ હતી. એની પેલી બાજુ જંગલમાં પ્રાણીઓનું રાજ હતું અને આ બાજુ ખેડૂતો કામે લાગ્યા હતા. પાકની વચ્ચે ઊગેલું નીંદામણ દૂર કરવું જરૂરી હતું. પહેલો ચાસ ખેડવા માટે ખેડૂતોએ જનક રાજાને આમંત્ર્ય હતા.

એમને માટે ખાસ સોનાનું હળ સજાવવામાં આવ્યું હતું. ઘંટારવ ચાલુ હતો, શંખનાદ પણ થઈ રહ્યો હતો અને નગારા પર દાંડીઓ પીટાઈ રહી હતી. પાણીથી છલકાતાં વાદળ જેવી શ્યામલ ભીની ધરતીમાં હળ ચાસ પાડી રહ્યું હતું. રાજા પ્રસન્ન હતા અને ખેડૂતોનો ઉત્સાહ તો જાણે સમાતો નહોતો.

અચાનક રાજા અટકી ગયા. ચાસમાંથી એક સોનલવણી હાથ બહાર દેખાયો. સૂરજનાં કિરણો સાથે રમવા ઘાસની કૂંપળો ફૂટતી હોય એવી એની કોમળ આંગળીઓ હતી. જનક રાજાએ હળવેથી માટી દૂર કરીને જોયું તો અંદર એક દેદીપ્યમાન અને તંદુરસ્ત એવી એક બાલિકા હતી. એ ખિલખિલાટ હસી રહી હતી જાણે રાજાના આગમનની રાહ જોઈ ના રહી હોય!

એ બાલિકાને કોઈએ તરછોડી દીધી હશે? રાજા વિચારમાં પડ્યા. ‘ના ના, મહારાજ!’ ખેડૂતો બોલી ઊઠ્યા. એમને તો વિશ્વાસ હતો કે આ તો ધરતીમાતાએ નિઃસંતાન રાજાને આપેલ વરદાન છે, પણ રાજા હજી અસમંજસમાં હતા : આ મારું બીજ તો નથી. એ મારી કેવી રીતે હોઈ શકે? પિતૃત્વ તો હૃદયની લાગણીનું પરિણામ હોય. એ આમ ખેતરમાં ઊગતું હશે?

રાજાએ બાલિકાને તેડી લીધી. એ તો રાજાના હાથમાં નિશ્ચિંત થઈને કિલકારીઓ કરી રહી હતી. રાજાએ એને છાતી સરસી ચાંપીને કહ્યું, ‘આ ભૂમિજા છે, ધરતીની પુત્રી. એ મિથિલાની રાજકુમારી છે એટલે તમે એને મૈથિલી પણ કહી

શકો છો અથવા તો જનકની પુત્રી એટલે કે જાનકી કે પછી વિદેહની નારી વૈદેહી. હું તો એને સીતાના નામથી બોલાવીશ, કારણ કે એ ખેતરના ચાસમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. એણે મને પિતા તરીકે પસંદ કર્યો છે.’

બધાંનાં હૃદયમાં હર્ષોલ્લાસ હતો. વિધિને સાચે જ આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયા હતા. એમનો નિઃસંતાન રાજા એક પિતા બનીને પાછો આવ્યો હતો. આથી સારું ફળ બીજું કયું હોઈ શકે ?

- વિદેહ આજના બિહારમાં મિથિલા પાસે આવેલું છે, જેના પરથી ફલિત થાય છે કે વાર્તાનાં બીજ ગંગાનાં મેદાની પ્રદેશમાં વવાયાં હશે.
- વેદની ઋચાઓમાં પશુપાલન અને કૃષિસંબંધી પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ છે. ખેતર ખેડવાની ક્રિયા વાજપેય યજ્ઞ સાથે જોડાયેલી હતી. સંસ્કૃતમાં વાજ એટલે અન્ન.
- ચાસ કુદરતી ન હોય, માનવસર્જિત જ હોય. એ કૃષિનું, એટલે કે માનવ સંસ્કૃતિના ઉગમનું પ્રતીક છે. એટલે સંસ્કૃતિના પ્રારંભે મનુષ્યે પ્રકૃતિને વશ કરી તેનું પ્રતીક એટલે સીતા.
- વેદમાં સીતાનો ઉલ્લેખ ફળદ્રુપતાની દેવી તરીકે જોવા મળે છે.
- જનક એ કુળનું નામ હોય એવું જણાય છે. જનકકુળનો આદિપુરુષ નિમિ હતો. એનો પુત્ર હતો મિથિ, જેણે મિથિલા નગરી વસાવી હતી.
- મહાભારતના રામોપાખ્યાનમાં સીતાનો ઉલ્લેખ જનકની ઔરસ પુત્રી તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. તો કેટલીક પ્રાદેશિક ભાષાની વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનો મુજબ સીતા ખેતર ખેડતી વખતે પેટીમાં મળી આવી હોય છે તો વળી કોઈ વાર્તા એવું કહે છે કે ભૂદેવી એટલે કે ધરતીમાતા પ્રગટ થઈને જનકરાજાને સીતાની ભેટ આપે છે. તો વળી જૈન ગ્રંથ ‘વાસુદેવહિન્દી’ અને કાશ્મીરી ‘રામાવતારચરિત’માં તો એમ પણ કહેવાયું છે કે સીતા રાવણની પુત્રી છે, જેને સમુદ્રમાં પધરાવી દેવામાં આવી છે, જેને ધરતી દ્વારા જનકને સોંપવામાં આવી છે.
- ‘આનંદરામાયણ’માં વર્ણન છે એ મુજબ પદ્માક્ષ નામના રાજાને ભગવાન વિષ્ણુ એક ફળ આપે છે, જેની અંદર એક બાળકી હોય છે જે લક્ષ્મીનો અવતાર છે. એનું નામ પદ્માવતી રાખવામાં આવે છે. આ પદ્માવતી એ જ સીતા.
- સીતા એની માતાની કૂખેથી અવતરી નથી અને એટલે એ અયોનિજા કહેવાય છે. આવી રીતે જન્મેલાં બાળકો વિશિષ્ટ ગણાય છે, મૃત્યુ એમને આંબી શકતું નથી.
- તાર્કિક વિચાર કરનારાઓ એમ કહેશે કે સીતા કોઈએ તરછોડી દીધેલી બાળકી હશે, જેનો ઉછેર જનક રાજાએ કર્યો હશે.
- એમ કહેવાય છે કે હાલ બિહારનું સીતામઢી એ જગ્યા છે, જ્યાં સીતા મળી આવી હતી.